

Össeby-Garns kyrka

© Stockholms stift
Stockholm 2008
www.svenskakyrkan.se/stockholmsstift
info.stockholmsstift@svenskakyrkan.se

Össeby-Garns kyrka

Össeby församling, Roslags kontrakt, Stockholms stift

Vallentuna Lilla Garn 7:1, Össeby-Garn socken, Vallentuna kommun, Stockholms län, Uppland

Össeby-Garns medeltida kyrka uppfördes av sten under **romansk** tid på 1200-talet och byggdes till med ett **vapenhus** under 1400-talet. På platsen stod sannolikt tidigare en kyrka av trä. Össeby-Garns kyrka bevarar sin medeltida plan och form, karakteristisk för de uppländska **romanska** landsortskyrkorna.

Össeby-Garns kyrka är skyddad enligt 4 kapitlet lagen om kulturminnen. Kyrkan ligger inom område av riksintresse för kulturmiljövården.

HISTORIK

Till den tidigaste träkyrkan i Össeby-Garn tillfogades **kor** och **sakristia** av sten under 1200-talets första hälft. Vid 1200-talets mitt ersattes **långhuset** av trä av ett i sten. Dateringen har gjorts med ledning av den låga **triumfbågen** och den södra ursprungliga ingångens ålderdomliga utformning. **Vapenhuset** är inte i förband med **långhuset** utan byggdes till vid 1400-talets mitt eller senare del.

De två medeltida socknarna Össeby och Garn slogs ihop 1838 till en församling. Sockenens Garns kyrka fick efter sammanslagningen namnet Össeby-Garns kyrka. Sockenens Össeby kyrka övergavs och lades efter en brand 1856 i ruiner. Namnet Össeby betyder den östra byn och ordet Garn användes i namn som betecknade ”något långsmalt” och syftar sannolikt på den långsmala Garnsviken.

Från 1923 hade Össeby-Garn två annex; Angarn och Vada. Sedan årsskiftet 2005–2006 hör Össeby-Garn, Vada, Angarn, och Kårsta kyrkor till Össeby församling.

BESKRIVNING

Omgivningen

Össeby-Garns kyrka ligger kring den övre delen av Garnsviken där den övergår i Husaån.

Garnsviken utgjorde under medeltid en del av den då så viktiga vattenleden Långhundradalen intill vilken kyrkan anlades.

Centralbygden Össeby-Garn bebyggdes huvudsakligen under järnåldern då flera stora gårdar etablerades. Stora gravfält finns i området av äldre och yngre järnålderskaraktär. Området är Sveriges runstensrikaste trakt.

Trakten utgörs av öppna, svagt kuperade dalssluttningar. I området finns ett bevarat äldre vägsystem kring vilket bebyggelsen är lokaliserad i form av ensamgårdar, småbyar och mindre herrgårdar. Av bebyggelsen i området har gårdarna i Össeby-Garns kyrkby, Ösby by, Brottbys gård och herrgården Hakunge väl bevarad äldre karaktär, huvudsakligen från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Kyrkomiljön

Kyrkan ligger på en höjd vid Össeby-Garns kyrkby. Kyrkoanläggningen omfattas av den

medeltida kyrkan, en muromgärdad kyrkogård samt av en klockstapel, belägen strax utanför muren.

Kyrkogården, med grästäckta kvarter och grusade gångar, omges av en kallmurad gråstensmur. Längs murens insida löper en trädkrans av lindar och lönnar med inslag av några björkar. Ingång genom muren sker i söder genom en svart järnsmidesgrind som omgärdas av råhuggna granitstolpar, krönta av runda granitklot från 1915. Intill kyrkans södra sida växer ett antal höga cypresser.

Muren åt öst, från 1760-talet, är den äldsta bevarade delen. I den östra muren uppfördes under 1900-talets tidigare hälft en mindre elstation med slätputsade murar och plåttäckt **sadel-tak**. De södra och västra murarna byggdes om under 1940-talet då ett **bisättningsrum** anlades i **suterräng** i den södra murens västra hörn. **Bisättningsrummet** är endast synligt genom en port i murens utsida. Den norra muren är delvis uppförd som terrassmur och kyrkogården avgränsas åt norr till hälften av en syrenhäck.

De äldsta gravvårdarna återfinns framförallt i gravkvarteren söder om kyrkan, där ett antal gravplatser är grusade eller häckomgärdade. Vid kyrkogårdens nordöstra hörn har borttagna gravvårdar ställts upp.

Kyrkogården utvidgades under 1970-talet öster om kyrkogårdsmuren. Klockstapeln står inom det utvidgade området som även omfattar en minneslund. Den utvidgade delen omgärdas av häck, gråstensmur och spjälstaket. Ingångar finns dels genom en öppning i den östra **bogårdsmuren** samt genom järngrindar i söder. Söder om **bogårdsmuren** har två runstenar ställts upp som tidigare legat som trappsteg till kyrkans södra ingång.

Klockstapeln står på en kal berghäll öster om

Klockstapeln vid Össeby-Garns kyrka.

kyrkogården och är ursprungligen byggd som en öppen klockbock men har senare klätts in med brädor. Stapeln är rödfärgad och det pyramidformade taket har tjärade spån. Vindflöjlarna har årtalen 1622 och 1922. Möjligen syftar årtalet 1622 på stapelns tillkomst. I klockstapeln hänger en storklocka gjuten av Grönwall 1810, omgjuten av Bergholz 1933. Lillklockan är från omkring 1500.

Kyrkobyggnaden

Össeby-Garns kyrka består av ett **långhus** med ett lägre, smalare, rakt avslutat **kor** i öst. I norr ansluter **sakristian** och i söder **vapenhuset**. Mu-

rarna är uppförda av gråstensblock av varierande storlek och form samt tegel i omfattningar och i det östra **gavelröstets blinding**.

Exteriör

Kyrkans fasader består av fogstruket gråstensmurverk, ett utseende kyrkan kan ha haft under **romansk tid**. **Långhusets** och **vapenhusets** höga **sadeltak** samt **sakristians pulpettak** täcks av svartmålad plåt. På **långhusets** och **vapenhusets** gavelkrön sitter kors krönta av förgyllda stjärnor.

Korets spetsbågiga östfönster och det östra **gavelröstets** runda tegel**blinding** härrör från 1300-talet. Övriga fönster fick sin nuvarande storlek och stickbågiga form under 1700-talet.

Kyrkan har två ingångar, en genom **vapenhuset** och en i västgaveln. Ingången till **vapenhuset** har en stickbågig öppning med flersprångig slamrad tegelomfattning. Dörren av tjocka ekplankor är försedd med senmedeltida järnbeslag. Ingången genom västgaveln togs upp vid 1800-talets mitt. 1926 vidgades ingången och försågs med en putsad omfattning av tegel med **kvadrerade pilastrar** och kopparklädda dörrar 1926 efter ritningar av arkitekten Knut Nordensköld.

Exteriör från väster.

Korvalvet.

Interiör

Långhusets och **korets** väggar och valv är putsade. I **koret**, som ursprungligen troligen hade öppna takstolar eller ett platt innertak av trä, slogs ett valv med päronformade ribbor och ansiktskonsoler under tidigt 1300-tal. **Långhusets** sexdelade kryssvalv slogs något senare vid 1300-talets slut. Vålvning av **kor** och **långhus** genomfördes ovanligt tidigt i kyrkan och valven hör till **gotikens** första period i Uppland.

I **koret** finns rester efter kalkmålningar daterade till 1300-talets förra hälft och som består av stiliserade bladverk. Parallellt till Össeby-Garns målningar finns i den lokala skola som bygger på motiv i Strängnäs domkyrka och

Riddarholmskyrkan. Kalkmålningarna överkalkades under 1700-talet här liksom i flertalet uppländska medeltidskyrkor under samma tid. 1926 togs målningarna i **koret** fram på nytt. Två målade **konsekrationskors** togs fram i **långhuset** 1961. I övrigt är interiören vitkalkad.

Långhusets mittgång är lagt med tegel med en kalkstenshäll och i bänkkvarteren med trägolv. Även **korets** golv är lagt med tegel samt en kalkstenshäll, bakom **altarringen** ligger enbart kalkstenshällar. 1878 bröts gravhällarna i golvet upp och lades ut på kyrkogården, men vid en restaurering 1926 lades de tillbaka.

Vapenhusets golv är lagt med tegel och väggar och valv är vitkalkade. Kryssvalven med helstensribbor härrör från vapenhusets byggnadstid kring 1400-talets mitt. En smal, rundbågig öppning till **långhuset** är oförändrad sedan **romansk** tid. Öppningen är försedd med en dörr med rund mittfyllning och halvrunt överljus från 1878. Även de inre svängdörrarna i långhusets vindfång härrör från 1878.

Sakristian har ett ursprungligt **romanskt tunnvalv**. Väggar och valv är vitkalkade och golvet lagt med träbrädor. Dörröppningen mellan **sakristian** och **koret** är rundbågig och oförändrad sedan byggnadstiden med en runsten inlagd i den smala öppningens golv. Dörren är beslagen med svartmålad järnplåt försedd med medeltida järnring med palmettornament. I **sakristians** södra mur finns ett medeltida nischskåp med dörr och ekram.

Det medeltida kyrkorummet bevarar mycket av sin 1700-talsinredning. Den grönmarmorade predikstolen med förgyllda ornament är ett verk av en mästare Anders Ruback i Stockholm och uppställdes i kyrkan 1782. Från samma tid är en nummertavla i snidat trä. Bänkin-

Kyrkorummet åt väster.

redningen är insatt vid en restaurering 1926 och är utförd med samma färg och form som 1782-års bänkar. Läktaren uppfördes ursprung-

Kyrkorummet åt öster.

ligen 1675 men har därefter utvidgats vid ett flertal tillfällen och har en bevarad buktig läktarbarriär från 1758.

Orgelfasaden är däremot tillverkad av P Z Strand 1843 i tidstypisk **empire**. Orgelverket med 10 stämmor är tillverkat av Åkerman & Lunds orgelfabrik i Sundbyberg 1926.

Altaret av murat tegel stående på kalkstensfundament täcktes 1926 med kalksten samtidigt som **altarringen** fick en rak form. Kyrkans medeltida **triumfkrucifix** fungerar som altarprydnad. Triumfkrucifixets kors härrör från 1300-talets början medan figuren är tillverkad 1926 med den gamla ofullständiga figuren som förebild.

Övriga inventarier

Kyrkans dopfunt är ihopsatt av Össeby kyrkas dopfunts**cuppa** från 1200-talets mitt och en fot av kalksten, tillverkad 1927. En annan dopfuntsfot från omkring 1300 kan möjligen ha tillhört Össeby-Garns egen medeltida dopfunt.

Kyrkan smyckas av flertalet bevarade äldre inventarier som en Mariabild av skulpterat trä från 1500-talets förra hälft, flera gravhällar, varav den äldsta daterar sig till 1300-talet, samt **begravningsvapen** från 1600- och 1700-talen. **Långhuset** är även prytt med flera oljemålningar, samtliga från 1700-talet.

Av kyrkans ljuskronor kan nämnas två. En av dessa i gjuten mässing hänger i långhusets mitt och är från 1684. Den andra hänger över dopfunten i en ny konsol. Kronan är av målat järn och skänkt av mästersmeden Daniel Åberg 1763.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK

Össeby-Garns kyrka representerar en kyrkobyggnadstyp med rakavslutat, lägre **korparti**, som är karaktäristisk för de medeltida, uppländska landsbygdskyrkorna. Kyrkan har kvar sin medeltida planform samt bevarar i sin helhet medeltida murverk och valv. Med sina fogstrukna fasader erinrar kyrkan om de **romanska** landsortskyrkornas troliga, ursprungliga fasadbehandling.

Össeby-Garns kyrka är sedan medeltid relativt oförändrad. Till de utvändiga förändringarna hör förstoring av fönstren, utförd i etapper främst under 1700-talet, den under 1800-talet upptagna västentrén samt ändring av taktäckningsmaterial.

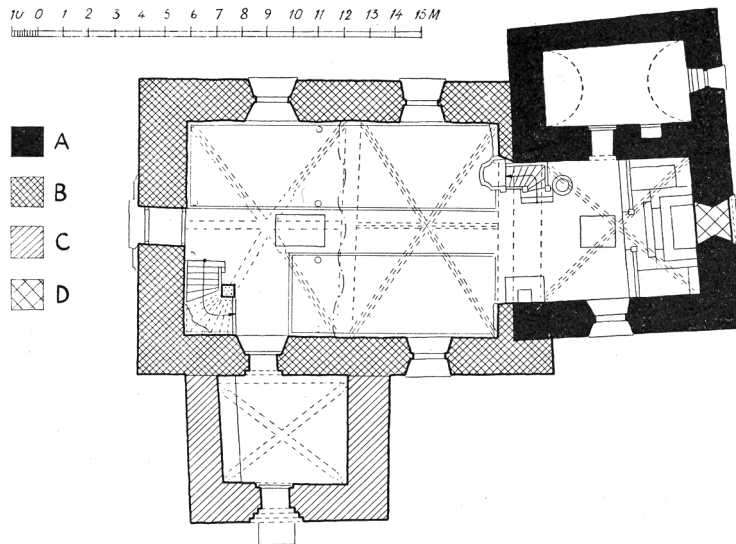
Kyrkans interiör bevarar rester av kalkmålningar från 1300-talet samt ett antal medeltida föremål. Det medeltida kyrkorummet präglas av en inredning med 1700-talets former och färger. Läktarbarriären i **rokoko** och predikstolen, tillverkad under 1780-talet är två exempel på bevarad 1700-talsinredning.

Kyrkans nuvarande gestaltning är utförd vid en restaurering 1926, under ledning av arkitekt Knut Nordenskjöld, då kyrkans medeltida uttryck men även 1700-talets avtryck i kyrkan förstärktes. Vid restaureringen togs murverket fram och fasaderna fogströks, **korfönstret** murades igen och västportalen fick sin nuvarande utformning. Invändigt återställdes förändringar utförda vid 1878-års renovering. Bl a sattes nuvarande bänkinredning med 1700-talsutförande in, gravhällar lades tillbaka, **altarringen** ändrades och kalkmålningarna i **koret** togs fram.

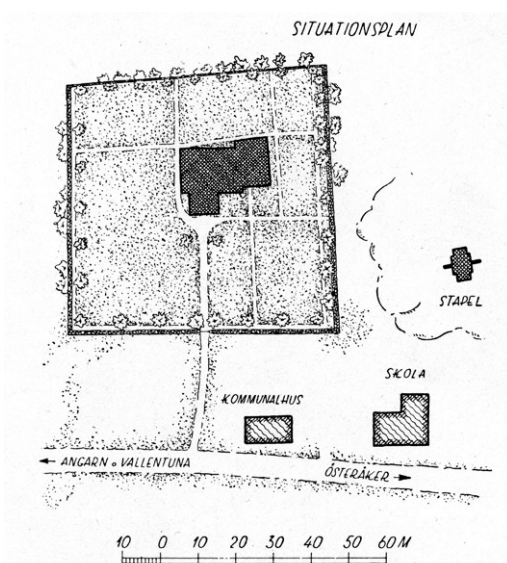
Att tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- kyrkan består i sin helhet av medeltida murverk och valv
 - kyrkan har ursprungliga öppningar till **vapenhus**, **långhus** och **sakristia**. **Vapenhusets** och **sakristians** dörrar är från medeltiden
 - kyrkan har bevarade medeltida kalkmålningar
 - det medeltida kyrkorummet kompletteras av inredning tillkommen i huvudsak under 1700-talet
- kyrkorummet omfattas av medeltida föremål, men även av **begravningsvapen** och flera oljemålningar från 1700-talet
 - kyrkomiljön, omfattande den medeltida kyrkan, kyrkogården med äldre vårdar, omgärdning och växtlighet samt klockstapeln, utgör en väl sammanhållen miljö av ålderdomlig karaktär.

ORIENTERINGSPLANER

Plan över kyrkan ur Henschen, Ingegerg och Tuulse, Armin, Össeby-Garns kyrka, Sveriges kyrkor, Uppland, Volym 71, Häfte 1, Vallentuna härad, Stockholm 1953.

Situationsplan ur Henschen, Ingegerd och Tuulse, Armin, Össeby-Garns kyrka, Sveriges kyrkor, Uppland, Volym 71, Häfte 1, Vallentuna härad, Stockholm 1953.

KRONOLOGI

Årtal	Händelse	Källa
1200-talets början	Kor och sakristia av sten uppförs.	Karlsson
1200-talets mitt	Långhus av sten byggs till.	dito
1300-talets början	Koret valvslås.	dito
1300-talets slut	Långhuset valvslås. Kyrkan dekorerats med kalkmålningar.	dito
1400-talets mitt	Vapenhus byggs till.	dito
1675	Läktare byggs.	dito
1754	Putsning omtalas. Norra sidans östra fönster tas upp. Övriga fönster breddas. Sakristians fönster vidgas. Kalkmålningarna överkalkas.	Henschen/ Tuulse, 1953.
1758	Läktaren utvidgas av snickaren Johan Söderström.	dito
1765	Kyrkogårdsbalkar av trä ersätts med gråstensmur.	dito
1782	Ny predikstol tillverkas av mästare Anders Rudback, Stockholm.	Karlsson
1783	Nummertavla anskaffas.	dito
1789	Carl Fredric Ljungqvist får i uppdrag att måla bänkarna, läktaren och dess bänkar i ”marmorfärg”.	Henschen/ Tuulse, 1953
1803	Takstolen byts ut.	dito
1827	Ett nytt fönster tas upp i norrväggen. Övriga fönster vidgas nedåt. Östra fönstret får en glasmålning utförd som en sol, tillverkad av glasmästare Åhlander, Stockholm.	Karlsson. Henschen/ Tuulse, 1953
1830	Predikstolen förgylls. Förändringar i predikstolens konstruktion, främst i ljudtaket.	Riksantikvarie- ämbetet
1840	Två nya nummertavlor anskaffas.	Karlsson
1842	Ingång tas upp i västgaveln. Dörröppningen till vapenhuset muras igen. Vapenhuset används som materialbod. Ingång mellan vapenhus och långhus ändras till fönster.	dito

Årtal	Händelse	Källa
1843	Orgel ritad av U Wallander och byggd av Per Zacharias Strand, Stockholm, tillkommer.	Karlsson
1858	Takens spåntäckning byts ut mot järnplåt.	Henschen/ Tuulse, 1953
1878	Större restaurering. Gravhällarna i mittgången och koret bryts upp och placeras i en hög på en backe utanför kyrkogården. Trägolvg läggs in. De gamla slutna bänkarna ersätts med en ny öppen bänkinredning. Vapenhusets södra ingång tas upp på nytt. Vindfång anordnas med nya dörrar.	Henschen/ Tuulse, 1953. Karlsson
1888	Utvidgning av kyrkogården söderut.	Henschen/ Tuulse, 1953
1915	Ingången i muren förses med granitstolpar och järngrindar.	dito
1920	Murarna är fogstrukna.	ATA
1926	Större restaurering under ledning av arkitekt Knut Nordensköld och under medverkan av konstnär Yngve Lundström. Ingången i västgaveln vidgas och får en ny omfattning. I västra vindfånget muras ett överstycke på en gravsten in i väggen. Nya innerdörrar till vindfång och vapenhus . Överkalkade kalkmålningar tas fram. Omkalkning av väggar. Kaminer tas bort. Elektricitet installeras. Fönstret av färgat glas över altaret tas bort och muras igen. Rundfönstret i väst får sitt nuvarande utseende. Samtliga fönster förses med innerbågar. Gravhällarna borttagna 1878 läggs tillbaka i kor och mittgång. Korparti höjs. Koret och sakristians golv läggs med handslaget tegel, i bänkkvarter trägolvg. Vapenhusets golv läggs om och kompletteras. Läktaren vidgas med bibehållen läktarbarriär. Läktarbarriärens och predikstolens äldre färgsättning tas fram. Den öppna bänkinredningen ersätts av en ny sluten bänkinredning, utförd med i samma färg och form som en bevarad äldre bänkdörr. Nytt altare byggs och täcks med kalksten. Den runda altarringen tas bort och ersätts av en altarring med rak form som målas i syfte att harmoniera med bänkarna. Nytt orgelverk med 10 stämmor tillkommer, tillverkat av Åkerman & Lund Orgelbyggeri, Sundbyberg.	Karlsson. Henschen/ Tuulse, 1953. ATA

Årtal	Händelse	Källa
1927	Ny figur tillverkas av bildhuggare A Paulander till triumfkrucifixet från 1300-talets början. Dopfuntscuppan från 1200-talet placeras på ny fot av kalksten.	Karlsson
1961	Yttermurarna repareras och fogstryks med skivpiskat specialbruk. Kalkmålningarna konserveras. Fler överkalkade kalkmålningar tas fram (sex konsekrationskors påträffades varav två frilades). Kyrkans väggar tvättas och vitmålas. Dopfunten flyttas till korets södra sida. En ljuskrona av järn placeras över dopfunten och hängs på en nytillverkad konsolarm.	dito
1978	Kyrkogården utvidgas österut. Minneslund anläggs i den utvidgade delen.	Karlsson. ATA
1992	Ny takbeläggning av förzinkad plåt, målad med svart linoljefärg. Nya kors på taket av stål. Kyrkbänkarna och läktaren målas i samma färgskala som under 1780-talet. Läktarens pelare marmoreringmålas.	dito

KÄLLFÖRTECKNING

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet
Bebyggelseregistret, riksantikvarieämbetet
SLM Stockholms läns museum, arkivet

Boëthius, Ulf, *Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län*, Uddevalla 1980

Bonnier, Ann Catherine, *Kyrkorna berättar, Upplands kyrkor 1250–1350*, Uppsala 1987

Dyhlén-Täckman, Ingrid, *Kulturminnesvårdsprogram för Vallentuna kommun*, Stockholm 1986

Henschen, Ingegerg och Tuulse, Armin, *Össeby-Garns kyrka*, Sveriges kyrkor, Uppland, Volym 71, Häfte 1, Vallentuna härad, Stockholm 1953

Karlsson, Bengt, *Össeby-Garns kyrka*

Nilsson, Christina och Westerberg, Ove, *Kyrkguiden. Vägledning till kyrkorna i Stockholms stift*, Stockholm 1995